

Turbucz Péter

Marczali Henrik I. világháborúval kapcsolatos nézeti vidéki hadi beszédei, háborús írásai és a sajtó tükrében (1914–1918)

Marczali Henrik életének és történelmi munkásságának kutatásában az I. világháború időszaka mindeztidáig nem kapott megfelelő figyelmet. Ez legfőképp négy tényezőre vezethető vissza: egyetemi eltávolítására és a Trianon-sokkra, a két világháború között a művei iránti érdeklődés fokozatos csökkenésére, 1945 után a kommunista államberendezkedés felülről irányított kultúrpolitikájára, valamint mindezekkel párhuzamosan a feledésre és az I. világháború traumájának fokozatos átértékelődésére. Az eredmény egy életszakasz és alkotói periódus majdnem teljes ismeretlensége lett. Ezért, amikor a vidék szerepét kutatjuk a történész I. világháború alatti életében és életművében, levéltári forrásfeldolgozás, illetve általában véve források hiányában a vizsgálódást első lépésben a tudós évekkel későbbi visszaemlékezései,¹ valamint akkori közszereplései és háborús gondolatai vázlatos² bemutatásának fonalán haladva kell végeznünk.

I.

A nagy háború előestéjén Marczali Henrik látszólag karrierje zenitjéhez érkezett. Cambridge-ben jól fizető tanári állás várta,³ míg itthon minden történelmi kérdésben az ő véleménye volt mérvadó. A Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjaként és a budapesti tudományegyetem ny. r. tanáraként a korabeli Magyarország legnagyobb történészszemélyiségének számított.

Szarajevó után megannyi kollégájához és tudóstársához hasonlóan ő is válaszüthöz érkezett: a háborút támogatók oldalára állni, vagy csendben maradni. Mivel az angliai út lehetetlenné vált, illetve mert politikai és diplomáciai kapcsolatai ezt megkövetelték, 1914 nyarától fokozatosan az események sodrába került. Az első győzelmek hatására azután a háborús lelkesedés teljesen áthatotta a patrióta Marczali lelkét és gondolkodását. Az 1931-ben megjelent *Emlékeimben* ő maga árulta el, hogy a háborús pszichózis teljesen elragadta.⁴ Ez az állapot először 1914. október 12-én, egy Andrássy-előadás szervezésében kapott kifejezést,⁵ amit azután *háborús előadások*⁶ tartása, valamint *propagandacikkek* és jobbára *nevelő célzatú hazafias tanulmányok* írása követte.

A történettudós november 29-én a – Vörösváry Ferenc, Berzeviczy Albert és Ilosvay Lajos átszervezése révén militarizálódott – Szabad Lyceum 768 fős hallgatósága előtt⁷

1 MARZALI 1931a; MARZALI 1931b.

2 Marczali Henrik I. világháború idején keletkezett művei közül itt csak néhány, a szűkebb tárgy szempontjából fontosabbnak tartott munka kerül említésre és ismertetésre.

3 MARZALI 1931a; vö. DÉNES 2018. 1334.

4 MARZALI 1931b.

5 *Az Ujság*, 1914. október 12. 7.; *Pesti Napló*, 1914. október 12. 5.; *Pesti Hírlap*, 1914. október 12. 4. stb.

6 A témáról bővebben lásd BALÁZS 2016; TURBUCZ 2016a; TURBUCZ 2016b.

7 VÖRÖSVÁRY 1915. 252.

tartotta meg első hadi beszédét *A világháború történeti megvilágításban* címmel.⁸ A szónoklat a háború diplomáciai előzményeivel foglalkozott; vezérgondolata a „*Hogyan sodródott Európa világháborúba?*” kérdés köré épült. Az exozében Marczali háborúról alkotott felfogásának alapmotívumai közül az 1848-as párhuzam, a szlávellenesség, a feltétlen dinasztiahűség, valamint a katonai erények tisztelete már megtalálható volt, ugyanakkor a franciához és az oroszhoz hasonló angol háborús felelősség-kép még szándékosan nem került teljesen bemutatásra. Arról, hogy a beszéd ne csak egy szűk körhöz, hanem az ország bármely pontján élő érdeklődőhöz eljusson, a gyorsírói változat megjelentetésével a *Budapesti Szemle* gondoskodott.⁹

Tudósunk ekkorra már rég felismerte, hogy tanárként és történészként mit várnak el tőle. Nem kevesebbet, mint hogy egyfelől szaktudását állítsa a háború szolgálatába és a történettudomány módszereivel igazolja a központi hatalmak háborújának igazságos voltát, valamint dicsérje a Monarchia és Németország erejét, másfelől az ellenséget támadva tudományos alapon emeljen kifogásokat az antant politikája és hadviselése ellen. Mindezen felül – akár a történeti események ferdítésének vádját is kockáztatva –, igazítsa a múlt tényeit a hármasszövetség javára vagy épp okulására. Az önként vállalt szerepnek Marczali igyekezett megfelelni, ami már 1914-es publicisztikáiban is megmutatkozott. A *Pester Lloyd*-ban és a *Vasárnapi Ujság*-ban Belgrád elfoglalásáról szóló írásaiban¹⁰ például a kitartás és a magyar közkatona sokszáz éves vitézségét dicsérte.

1915-ben viszont már nem érte be a birodalmi nacionalizmus és heroizmus történelmi síkra vetítésével. *A hadsereg élelmezése az 1788–90-ik háborúban* címmel hosszú tanulmányt írt a *Századok* februári füzetébe,¹¹ amellyel saját megvallása szerint is kizárólag aktuálpolitikai és nevelő szándékú céljai voltak. Nem kevesebbet akart, mint bizonyítani, hogyan lehet fenntartani a valuta értékét háborús körülmények között. A megoldás pedig akár egy mondatban összegezhető: a szabad forgalom és az „illetéktelenül felhalmozott” élelmiszer lefoglalása. A gondolat radikális volta ellenére hatalmas elismerésre talált országszerte – ezt visszaemlékezésében is kihangsúlyozta –,¹² ami a korábbiaknál jóval elfogultabb történeti áttekintések készítésére ösztönözte.

A *Budapesti Szemle* és a *Századok* mellett Marczalinak a *Magyar Figyelő* nyújtott ebben igazán komoly segítséget. A lap júliusi számában megjelent *A tengeri háború és az amerikai Egyesült Államok* című tanulmányában¹³ már nem is bocsátkozott mélyebb kontextusok elemzésébe a Cambridge-i reményekkel végleg szakító történész, inkább az objektivitást félretelve a tudatos véleményformálás módszereihez nyúlt. Tanulmányában a kereskedelmi jog fejlődésén és alakulásán keresztül Anglia fokozatosan kiépülő tengeri dominanciája ellen emelt szót, s a németek világtengerekhez való jogát bizonygatta. Az írás emellett a bűvárhajó fegyvernem Lusitania elleni sikerének értelmezésére is hagyott teret; a hatalmas tengergyáró, mint ellenséges segédhajó elsüllyesztését a történész egyértelműen az angol-amerikai arrogancia következményének tekintette. Láthatóan semmi más nem

⁸ MARCZALI 1914a.

⁹ *Budapesti Szemle* 42. (1914):456. 379–396.

¹⁰ MARCZALI 1914b; MARCZALI 1914c.

¹¹ MARCZALI 1915a. A történésznek nem ez volt az egyetlen háborús témájú írása a *Századok*-ban. 1915-ben még ismertette Jean Jaurès *Die neue Armee* című könyvét is, amit igen nagyra értékelt.

¹² MARCZALI 1931b; lásd még: *Budapesti Hírlap*, 1915. február 10. 15.

¹³ MARCZALI 1915b.

számított, csak a központi hatalmak *tiszta háború* toposzának elevenen tartása, amely a reakciók hiányából ítélve ezúttal nem sikerült Marczalinak. Szerencséjére az olasz hadüzenet éppen kapóra jött, így a *Budapesti Szemlé*ben közölt *Italicae Res* című tanulmány¹⁴ sikere rögtön kárpótlást is jelenthetett számára.

Az *Italicae Res* Könyves Kálmántól Ferenc József uralkodásáig tekinti át a magyar-olasz politikai kapcsolatokat. A történész elgondolása szerint az olaszok a középkor óta csak a hódításra gondolnak mindösszesen annyi változással, hogy évszázadok elmúltával Velence helyét a fiatal Olaszország foglalta el, s évtizedek óta immár ő fordítja erejét a sziget-tenger, a Fekete-tenger és a konstantinápolyi csatornák megszerzésére. Amíg a Habsburgokat és a Hohenzollerneket Marczali szerint az igaz béke hatotta és hatja át, addig az olasz irredentisták a nemzetiségi határon túl is el akarnak mindent foglalni, ami stratégiaileg biztosíthatja szerzési vágyukat. A Monarchiának ezért Nagy Lajos hadiútját kell járnia, ha nem akar lemondani a tengeremlékről és hagyományos befolyásáról a teljes Balkán-félszigeten.

Bár Marczali háború alatti tanári működésének ismertetése nem tartozik a szorosan vett témához, egy megjegyzés erejéig azért az elmondható, hogy a Bölcsészettudományi Kar fönmaradt jegyzőkönyvei szerint¹⁵ a háborús hangulat a budapesti tudományegyetemen is végig fokozottan jelen volt 1914–1918 között, ahol a Marczali bábáskodása mellett születő új diszciplína, a *háborús történetírás* megalkotásának első lépéseként 1915 elején a történettudós egyik egyetemi óráját is *A magyar honvédelem történeti fejlődése* címen hirdette meg.¹⁶ Előadásai akkoriban a magyar nemzet hadtörténelmének hazafias-nacionalista szellemű interpretációi voltak. A katedra mellett Marczali a kari tanácsban is végig igen aktív volt, hiszen nemcsak részt vett az Alexander Bernát dékán vezette összes kari ülésen, hanem minden, az egyetemet és a bölcsészkart érintő háborús kérdést is megszavazott.

A toposzépítés szándéka írásain és egyetemi óráin túl, az 1915. március 2-án tartott háborús expozéjában¹⁷ is érzékelhető. A Hadsegélyező Bizottság Berzeviczy Albert vezette előadásokat szervező albizottsága felkérésére aznap este hat órakor az akkori Főherceg Sándor utca 8. sz. alatti régi képviselőház üléstermében¹⁸ megtartotta *Külpolitikánk történeti alapon* című előadását, amelyben teljesen a világháború politikai miliójéhez igazította ezer év magyar történelmét.¹⁹ A közel ezer főnek mondott hadi szónoklatban a történész nem kevesebbre vállalkozott, mint hogy bemutatja az előző századok magyar külpolitikai irányait. Gondolatmenete fő iránya szerint, mióta a magyar nép elfoglalta a Kárpát-medencét, a nemzet fenntartása és felvirágoztatása volt uralkodóink minden politikájának természetes és szükséges alapja. A kereszténység felvétele biztosította ittlétünket, valamint első királyaink ez által szilárdították meg trónjukat. Szent László és Könyves Kálmán korában már nemcsak korai keresztény védőbástyáról beszélhetünk, hanem tulajdonképpen Magyar Birodalomról. De az ő utódaik sem kevesebbek, hiszen biztosítani tudták a

14 MARCZALI 1915c. Az írásról készült beszámolók közül lásd: *Akadémiai Értesítő* 1915. 26. köt. 627.; *Századok* 49. (1915) 440–441.

15 ELTE EL VIII.I.8/a. 19–23. köt.

16 *Pesti Napló*, 1915. január 17. 13. Lásd még: TANREND 1914/15. 71.

17 *Pesti Hírlap*, 1915. március 3. 11.

18 *Pesti Napló*, 1915. február 27. 15.; *Pesti Napló*, 1915. február 28. 21.; *Népszava*, 1915. március 1. 4.

19 MARCZALI 1915d. A beszédet gyorsírói lejegyzés alapján a *Magyar Figyelő* is közölte. Lásd: *Magyar Figyelő* 5. (1915):1. 401–413.

haza fejlődését és a magyar kultúra védelmét kelettel és nyugattal szemben egyaránt. A fő veszélyt azonban mégis a kelet rejtette magában, hiszen a tatárjárás során Magyarország csaknem elpusztult. Éppen ezért IV. Béla hazája menekülését a nyugati intézmények, várak, városok, lovasság meghonosításában látta. Az eredmény: a kisorosz és délszláv hűbéres fejedelmek sikeres maga mellé csoportosítása. IV. Béla uralkodását tovább nehezítette, hogy szembe kellett néznie a csehek szervezkedésével, akik leveréséhez az immár természetes szövetségest, a Habsburg dinasztiát kellett segítségül hívnia. Később Károly Róbert szintén tudatosan szabadította fel másik természetes szövetségünket, a lengyeleket.

A magyar tehát kezdettől fogva politizáló és katonanemzet, és ennek oka nem más, mint a kényszer volt. Korai megmaradásunk mindig az erős külpolitikától és hadseregtől függött. Nagy Lajos tudatos politika és hadszervezés legmarkánsabb alakja, aki csak abban hibázott, hogy keresztres térítő hadjárataival újra egységbe kovácsolta a szláv népeket, ami utódja, Luxemburgi Zsigmond idején majdnem a haza veszét okozta.

Magyarország történeti szerepe a Hunyadiak korában már nem kérdés: védeni a hont a keleti veszedelmektől a katolikus Európáért. A cél tehát adott volt, ámbar mint a korszak áttekintésének végén Marczali megjegyezte, hogy amilyen nagy és erős volt a nemzet Mátyás alatt, olyan elhagyatott és gyöngye lett halála után. Ezért újra a jól bevált diplomáciai lépéshez kellett folyamodni, azaz meghívni Európa legerősebb dinasztiáját a trónra. Így került a magyar korona az Anjouk fejére, s emiatt fordultunk a Luxemburgiakhoz, majd a Habsburgokhoz, valamint ennek következtében hívtuk meg uralkodni a „*hatalmas*” Jagellókat. És mindezen dinasztiák aztán Magyarországot tartották elsődleges országunknak.

I. Ferdinánd idején már nem beszélhetünk tudatos magyar külpolitikáról. Nagyjaink, ahogy a történész sejtetni engedti, inkább eszközei voltak a nagy uralkodóknak. Igazi külpolitikát csak a katonák folytattak a végeken. A török kiűzése után újabb belviszály keletkezett nemzet és királya között. A Rákóczi-szabadságharc eredménye a szatmári béke, amely helyreállította a harmóniát a dinasztia és a nemesség között. A császári udvar külpolitikai ballépései azonban veszélybe sodorták a birodalmat. 1741-ben járunk, amikor Mária Teréziának szüksége volt a magyarokra, akik megmentették birodalmát. Ekkortól beszélhetünk Marczali szerint újra igazi magyar külpolitikáról. Mária Terézia több egyszerű uralkodónál. Ő az első olyan uralkodó az Árpád-házi királyok óta, aki tudatosan számolt a nagyszláv veszedelemmel, az oroszokkal, ezért kötött szövetséget a korábbi nagy ellenséggel, a poroszokkal.

Az elkövetkező évtizedekben az orosz birodalom egyre csak erősödött, míg hazánkban belpolitikai téren teljes volt az anarchia, amely végső soron az egész birodalmat gyengítette. Széchenyi és Pulszky felismerték a pánszlávizmus veszélyét, s azt, hogy ebben a helyzetben csak az Ausztriával való szoros együttműködés az egyetlen járható út.

Széchenyi, Pulszky és Wesselényi azonban nem csak külpolitikai meglátásaik miatt érdemelték említést. Ők azok, akik a közművelődés beindításának szorgalmazásával és támogatásával Magyarországot Európa keleti szegletének kulturális bástyájává építették ki. Vitathatatlan érdemük, hogy felismerték a népoktatás és a műveltség kultúraalkotó szerepét és szorgalmazták, hogy a magyarságnak nem elég erejében, de szellemében és eszében is felül kell múlnia az őt körülölelő szláv tömböt, ha életben akar maradni. Ilyen irányú törekvéseinkben viszont a németek segítségére mindig számíthattunk, hiszen az ő érdekeik nem ellenkeztek a múltban sem a mieinkkel. De az orosz is éberrel figyelt. Miklós cár

tudatosan uszított a magyarok ellen, ami osztrák ellenintézkedésekhez és végül a magyar szabadságharcához vezetett. Szabadságharcunkban a szlávság volt, amely útját állta nemzeti törekvéseinknek, amely nem volt ellentétes az osztrák érdekekkel.

Az aktualizált és idealizált történelmi viszonyrendszerek szintézisével szolgálni tudó Marczali-beszéd elérte célját. A korabeli sajtóorgánumok – gyorsíróik és tudósítóik munkája alaposságától függően – terjedelemben egymásra lícitálva közölték az előadás zanzásított mondanivalóját. Legfőképp a pánszlávizmus veszélyét, Ferenc József magyarbarátságát és békeszeretét, valamint a nagy német szövetséges erejének csodálatát, illetve id. Andrássy Gyula politikájának sikerességét emelték ki, de az orosz és szerb ellenségkép 1848-ig történő visszavezetése ugyancsak bemutatásra került.²⁰

Amint az a most áttekintett beszédből is kiderül, Marczali 1915 tavaszától már történelmi szövetségesnek tekintette a lengyeleket. Visszaemlékezéseiben ezt találjuk:

„Lengyelország volt a nagy kérdőjel és én az egész háborún át azon az állásponton voltam, melyet Trevelyan előtt vallottam. Volt bennem valami csökevénye a régi lengyel-magyar barátságnak és a Revue Internationaleba cikket írtam a magyar-lengyel viszony fejlődéséről. Ez nemcsak a lengyeleknek tetszett, hanem a Neue Züricher Zeitung is nagy elismeréssel írt róla.

Június 15-én nagy lengyel deputáció jelent meg nálam, Bandursky leMBERGI püspök vezetése alatt, nemzeti viseletben; csödület volt lakásom előtt. A püspök megköszönte fáradozásomat; én röviden válaszoltam és kértem a többi urat, csupa galíciai, távozzanak, egyedül szeretnék vezetőjükkel beszélni. Azok meglehetősen haragosan elmentek, én pedig kértem a püspököt, küldjön az orosz részről valókat és posenieket, kikkel komolyan lehet tárgyalni. Azóta csaknem minden héten jöttek arisztokraták és más előkelők, jobbára igen jóra való urak – még egy szép hölgy is megtisztelt. Úgy láttam, az orosz rabság kiirtotta belőlük a politikai érzéket, csak a poseniek mutatkoztak igen értelmeseknek. Mielőtt Bécsbe vagy Berlinbe mentek volna, mindig felkerestek, a derék Stamirovsky volt a bemutató. Független Lengyelországra gondoltam, szász, vagy bajor király alatt, a monarchia és Poroszország közös uralma alatt. Csakhamar tapasztaltam azonban, hogy bármiben állapodtunk is meg, ők az ellenkezőt tették. Ez meglehetősen lelohasztotta buzgalmamat. Mégis igyekeztem, nagy unszolásukra, Tiszát meggyőzni annak szükségéről, hogy a lengyel vitézséget a közös érdek szolgálatára használjuk fel.”²¹

II.

A lengyel történelemmel való aktív történelmi és diplomáciai foglalkozás az év végére teljessé vált Marczalinál. Az *Emlékeimből* most idézett sorokat támasztja alá 1915 őszén a Szabad Lyceumnak a tudományegyetem aulájában rendezett népszerű főiskolai kurzusa is, ahol november 13-tól a történész immár lengyel témában adott elő.²² A *Lengyelország*

²⁰ *Pesti Hirlap*, 1915. március 3. 11. Vö. *Budapesti Hirlap*, 1915. március 3. 8.; *Pesti Napló*, 1915. március 3. 4.

²¹ MARZALI 1931b.

²² *Budapesti Hirlap*, 1915. november 14. 17.; *Pesti Hirlap*, 1915. november 17. 10.

felosztása előtt és után című előadássorozat 13-án, 20-án,²³ és 27-én²⁴ egyebek között a független és erős Lengyelország megteremtése mellett kardoskodott. Azonban még az előadássorozat tényénél is kevésbé ismert, hogy a tudós e három expozé szintézisét másnap, november 28-án Miskolcon is előadta *Lengyelország* címmel. Az első vidéki látogatás és háborús előadás helyszíne Marczali Henrik életében tehát Miskolc volt.

A Tarnay Gyula főispán és Nagy Ferenc polgármester vezette város a keleti front utánpótlása, a visszatérő sebesültek és fertőző betegek kórházi ellátása, hovatovább a nagyszámú hadifogoly elhelyezése szempontjából kiemelkedő szerepet töltött be. A polgárság megfelelő morálja ezért rendkívül fontos volt a katonai és politikai vezetés számára, akik rendszeres látogatásaikkal személyesen is gyakran meggyőződtek a helyi szociális, gazdasági, infrastrukturális, higiéniai, kórházi stb. viszonyokról, és örömmel támogatták a főispán és a polgármester minden önálló kezdeményezését. Ennek eredményeként Miskolc városa az elsők között állt át az önellátó hadigazdaságra, és a városvezetők ugyancsak az elsők között fogadták meg Marczali élelmiszerrekvirálásra szóló gondolatait, amiért Tarnayt az országos sajtó is ünnepelte akkoriban.²⁵ A város hite politikai vezetői irányába feltétel nélküli volt, akik a helyi sajtó és a kulturális intézmények átszervezésével a háború második feléig biztosítani tudták a lakosság beléjük fektetett bizalmát. Tarnay és Nagy a „*mintahátország*” megteremtése érdekében tett intézkedései (iskolaépületek átadása hadikórház céljára, polgárőrség felállítása, kolerakórház létesítése, katonai közétkeztetés stb.) – a folyamatosan fellépő nehézségek ellenére²⁶ – látszólag elfogadottnak és sikeresnek számítottak.

Ilyen előzmények után nem meglepő, ha 1915 őszén ünnepi alkalomnak számított, hogy a híres történész – a hadi időkben először – elhagyja a fővárost és vidékre, hovatovább Miskolcra érkezik háborús előadást tartani. Már az esemény híre – amelyet még az országos sajtó is megemlégett²⁷ – teljesen felkorbácsolta a polgárok háborús hétköznapjait, akik 1912 óta csak most hallgathatták ismét a tudóst,²⁸ ám a Borsod-Miskolci Közművelődési és Múzeum Egyesület háborús előadásainak egyébként is ezt a végkifejletet szánták. Balogh Bertalannak, az egyesület elnökének elképzelései szerint rendezvényeik megtartásának oka ugyanis nem más volt, mint az, hogy tevékenységük „*katonáink előtt tanúbizonysággal szolgáljon arra, hogy mi, akik a sors rendeléséből velük együtt nem küzdhetünk, legjobb tudásunkkal igyekeztünk kivenni részünket a hazánk létéért és jövőjéért folytatott küzdelmekből*”.²⁹ E meglehetősen tág elképzelés megvalósítása érdekében Balogh és az Egyesület vezetősége régi barátaikhoz fordultak, hogy 1915. november 7-e és 1916. március 15-e között tartsanak Miskolcon is a budapesti háborús összejövetelekhez hasonló hadi beszédek.³⁰ Mivel a háború előtt az egyesület a városban és Borsod vármegyében is

23 *Budapesti Hirlap*, 1915. november 21. 17.

24 *Pesti Napló*, 1915. november 28. 20.

25 *Pesti Hirlap*, 1915. március 2. 11.; *Budapesti Hirlap*, 1915. október 7. 14.

26 A legfőbb gondok egyikét a városban tartózkodó idegenek (sebesültek, fertőző betegek, hadifoglyok, átvonuló és ideiglenesen Miskolcon tartózkodó alakulatok, menekültek stb.) rendkívül magas, a hét-tízezer főt elérő száma jelentette.

27 *Budapesti Hirlap*, 1915. november 27. 15.

28 1912-ben Marczali *Napóleon*ról adott elő Miskolcon a Népszerű Főiskolai Tanfolyam keretében.

29 BALOGH 1916. 5.

30 KOSZTOLÁNYI 1916. 242–244.

rendezett népszerű főiskolai tanfolyamokat,³¹ mi több, egy saját háborús előadáscikluson is túl voltak már,³² ezért a szervezés rendkívül gyorsan haladt.³³ Elképzelésük szerint, a meghívott előadók listája két részből állt össze: egyfelől a helyi értelmiség soraiból – tanárok, politikusok stb. –, másfelől országosan ismert neves tudósokból és politikusokból. Meghívott előadók között volt Marczali Henriken kívül Apponyi Albert, Giesswein Sándor, Pekár Gyula, Trócsányi Dezső, Nagy Ferenc és még több neves személyiség; szám szerint 18 előadó összesen 20 előadást tartott.³⁴

A korabeli városi napilapokat fellapozva³⁵ pontos információkat kaphatunk arról, hogy a miskolciak miként készültek a jeles eseményre, hogyan várták a történettudóst, illetőleg mit reméltek előadásától. Erre vonatkozóan november 27-én a *Miskolczi Napló Ujdonságok* rovatában olvashatunk először,³⁶ amiből kiderül, hogy a polgárok úgy érezték, a téma a magyar városok közül valószínűleg őket érinti a leginkább. Továbbá, a helyi hallgatóság nem kevesebbet, mint a „*lengyel kérdés megoldása*”-t várta Marczalitól. A téma ilyen mérvű aktualitását a menekültkérdés mellett az adta, hogy nem sokkal korábban Tarnay főispán vendégeként egy rövid időre Miskolcra érkezett Taddeus Lygesz Stamirovsky, a legfőbb lengyel nemzeti bizottság magyarországi delegátusa és báró Syntinis Gyula, akik a lengyel nemzeti aspirációk propagálása végett járták az országot akkoriban.³⁷

Amint az a *Napló* másnap, 28-án (vasárnap) megjelent vezércikkéből kiderül, a hallgatóság további igényeket támasztott az előadással kapcsolatban; a történész korábbi előadásaihoz kapcsolódva például kíváncsiak voltak arra, hogy a lengyel kérdés esetleges rendezésével Nagy-Britannia és Oroszország megtartja-e hatalmi túlsúlyát, valamint „*európai hatalom marad-e Oroszország, vagy kiszorul Ázsiába, ahová alacsony kultúrája alapján való?*”³⁸ Marczali érkezését a háborús publikum tehát nagyon várta (amiből ő semmit nem érzékelt, hiszen a háborús posta helyzetéből adódóan a helyi lapok nem juthattak el hozzá időben)³⁹ és ez az érdeklődés csak fokozódott, amikor kiderült, hogy az előadó gyorsíró is kér az előadására.⁴⁰

November 28-án vasárnap aztán elérkezett a rendezvény napja. A megbeszéltek szerint a történész Poly nevű lányával, a délelőtti vonattal tizenegy órára rendben meg is érkezett a Tiszai pályaudvarra. Az állomáson Balogh Bertalan elnök fogadta őket, aki a vendégekkel a Korona Szállóhoz hajtatott, majd – egy avasi séta közbeiktatásával – ugyanott meg is ebédeltek. Eközben a ma is álló megyeháza nagytermében délután három órától már gyülekezett a közönség az előadásra, amelynek belépti díja 50 fillérbe⁴¹ került (helyhi-

31 KOSZTOLÁNYI 1916. 225–234. Az idézett szakasz az egyesület közművelődés terén kifejtett teljes tevékenységét bemutatja.

32 KOSZTOLÁNYI 1916. 235–236.

33 Eddigi ismeretek szerint a felkérésnek egyedül Alexander Bernát nem tudott eleget tenni.

34 KOSZTOLÁNYI 1916. 242–244.

35 A *Miskolczi Estilap* és a *Miskolczi Napló* lapszámai a II. Rákóczi Ferenc Megyei és Városi Könyvtár Helytörténeti Gyűjteményében kutathatók.

36 *Miskolczi Napló*, 1915. november 27. 3.

37 *Miskolczi Estilap*, 1915. november 17. 3.

38 *Miskolczi Napló*, 1915. november 28. 1.

39 Budapest–Miskolc között 1914. augusztus elejétől a békeidőkhöz képest a postaforgalom átlagosan egy nap késéssel működött.

40 *Miskolczi Napló*, 1915. november 28. 7.

41 *Miskolczi Napló*, 1915. november 27. 3.

ány miatt az előadásra mindösszesen 300 jegyet lehetett váltani). Pár perccel négy óra után az előadó a hallgatóság elé lépett, és megkezdte másfélórás előadását.

Marczali, aki csak napközben értesült arról, hogy milyen „hazafias” kérdésekre is kel-
lene válaszolnia a téma kifejtése során, már a hadi beszéd elején visszakozott. Ő ugyanis
kivételesen nem egy korábban tőle megszokott tartalmú és retorikájú háborús előadással
készült,⁴² hanem – nagy meglepetésre – egy általános történelmi áttekintéssel, ami arra a
két kérdésre volt kihegyezve, hogy „*mik voltak Lengyelország elbukásának okai és az elbu-
kott Lengyelország minő eszközökkel hatott oda, hogy jogait a föltámadásra, az új nemzeti
életre előkészítse*”.⁴³ Mivel professzorunk célja történelmi párhuzamok építésével a lengye-
lek iránti szolidaritás érzésének feltámasztása, és feltehetően egy diplomáciai segédanyag
közrebocsátása volt, ezért szándékosan a 16. századtól kezdte történelmi elbeszélését, ami-
ben végül egész 1913-ig jutott el. Expozójában nyíltan megemlékezett a felosztott ország
három részre szakadt népének viszontagságairól, ami persze nem okozott felhőtlen lel-
kesedést a hallgatóság soraiban. A *Miskolczi Napló* munkatársa cinikus kicsengéssel meg
is jegyezte az előadásról készített beszámolójában, hogy Marczali a két kérdést kibontva
„*olyan minden kétséget kizáró világosságba helyezve tárta a közönség elé, hogy egész figyelmes
hallgatósága ma a lengyel kérdés alapos ösmerőjéül vallhatja magát*”.⁴⁴

Szemben a *Miskolczi Naplóval*, az ellenzéki *Miskolczi Estilap* egyáltalán nem talált ki-
fogást az elhangzottakban.⁴⁵ Az előadást követően a tudós még hosszan eltársalgott a vele
maradó városi vezetőkkel, utána a Közművelődési Egyesület tagjai körében a Tiszai pályá-
udvar külön éttermében megvacsoráztak, majd az éjféli vonattal, leányával hazautaztak.

A beszéd utóélete azonban a terveknek megfelelően tovább folytatódott, hiszen az
eredeti gyorsírói változat a következő év tavaszán megjelent az Egyesület *Szóval és tollal
a hazáért* című háborús kötetében,⁴⁶ amely kiadása után azonnal komoly könyvsiker lett
(a város egyik házi ezredének, a 10-es honvédeknek még a frontra is küldtek belőle). Mi
több, még 1916 elején egy bevezetésében átdolgozott formát a *Budapesti Szemle* is lekö-
zölt,⁴⁷ ami így eljutott azokhoz a politikai illetékesekhez (Tisza, Andrássy stb.), akiknek
azt Marczali eredetileg szánta. A továbbiakban kvázi diplomáciai háttéranyagként is szol-
gáló tanulmány a független Lengyelország megteremtéséért küzdők pamfletjévé avanszál-
tatott, amivel a történész lengyel körökben (is) igen népszerűvé lett.

III.

A lengyel kérdés lezárását követően a történész tovább dolgozott háborús szintézisein,
és az eddigiek mellett még írt a Pragmatica Sanctióról, valamint tartott egy felolvasást a
Botond-mondáról – mindkét témát a világháború totalitásának kontextusába állítva...

⁴² Tanulmány és különnyomat formájában megjelent hadi beszédei ekkor már országszerte közkézen forog-
tak.

⁴³ *Miskolczi Napló*, 1915. november 30. 3.

⁴⁴ *Miskolczi Napló*, 1915. november 30. 3.

⁴⁵ *Miskolczi Estilap*, 1915. november 30. 3.

⁴⁶ KOSZTOLÁNYI 1916. Marczali előadását a kötetben lásd: 41–54. A kötet céljáról a korabeli sajtóban lásd:
Pesti Napló, 1916. április 22. 11.; *Pesti Hírlap*, 1916. április 30. 16.; *Budapesti Hírlap*, 1916. április 12. 10.

⁴⁷ *Budapesti Szemle* 44. (1916):469. 41–56.

Novemberben *A pragmatica sanctio új megvilágításban* című írásával⁴⁸ Edmund Bernatzik tanulmányára válaszolt, aki bizonyítani próbálja, hogy a Pragmatica Sanctio nem egy szerződés, és még csak formailag sem nevezhető annak, majd sorra vette a hitlevél és a koronázási eskü, valamint Fiume kérdését, miközben Deákot és Andrássyt támadta. A gyanúsításokra a történész hatásos védőbeszéddel válaszolt, amiben a történeti érvek felsorakoztatása mellett tulajdonképp a testvérnemzet hátbatámadása vádjával illeti kollégáját.

A háborús hevület intenzitását és a tudós akkori fanatizmusát jelzi, hogy 1915. december 6-án, az Akadémián tartott felolvasásában, ahol *A Botond-monda történeti kapcsolatait*⁴⁹ fejtegette, immár nyíltan a történetpolitika útján barangolva kizárólag a közkatona hősiességét láttatta. A mű egésze lényegében az utolsó bekezdésben írt, „*A történet folytonosság és közösség*”⁵⁰ gondolata köré épült, ami a magyar népiség, valamint a katonai múlt és dicsőség korai voltának bizonyítását jelenti, továbbá az ezer éven átívelő sorsközösséget az egyszerű bakák között. A felolvasást a történész egyébiránt olyan fontosnak tartotta, hogy nem elégedett meg az *Akadémiai Értesítő*ben való publikálással, hanem lefordította és cikk formában is megjelentette azt a *Pester Lloyd*ban.⁵¹

Mindemellett a közéleti szervezőtevékenységgel sem fukarkodott Marczali, hiszen része volt a Magyar–Zsidó Hadi Archívum megszervezésében is.⁵²

1916 eleje a háborús előadások tartásának időszakára volt tudósunknál. Még a tél folyamán, január 19-én a konstantinápolyi magyar misszió javára az Uránia színházban beszélt a *Kelet társadalmáról*,⁵³ február 11-én pedig az Országos Paedagogiai Könyvtár és Tanszermúzeumban tartott expozét *A világháború hatása a földrajz és a történelem oktatására* címmel,⁵⁴ amelynek lejegyzett változatát gróf Teleki Pál is méltatta a *Századokban*.⁵⁵

1916. május 21-én 98 éves korában elhunyt Görgey Artúr honvéd altábornagy. A ravatalra 22-én Marczali a legelsőek között küldött virágot,⁵⁶ illetve még ugyanaznap feleségével személyesen is kifejezték részvétüket.⁵⁷ Mindezen felül, az elkövetkező hetekben a történész több írását a katonatiszt emlékének szentelte,⁵⁸ amelyek azonban ekkor már teljes mértékben beleillettek az aktualizált '48-as kép(ek)be. Egyébként az 1916-os háborús év második felében Marczali főképp hírlapcikkben adott hírt magáról és háborús nézeteiről. Tárcáit ekkor már rendszeresen közölte a *Pester Lloyd*⁵⁹ mellett a *Pesti Hírlap*⁶⁰ és *Az Ujság*⁶¹ is.

Az év hátralévő hónapjaiban a következő hadiesemény, ami Marczalit ismét előbb az íróasztala mellé, utóbb a háborús előadások hallgatósága közé invitálta, Románia 1916.

48 MARCZALI 1915e. A tanulmány cikk formájában megjelent: *Az Ujság*, 1915. október 31. 33–35.

49 MARCZALI 1915f.

50 MARCZALI 1915f. 100.

51 A cikket lásd: *Pester Lloyd*, 1915. december 7. 2–4.

52 HEVESI – POLNAY – PATAY 1916. 140.

53 *Budapesti Hírlap*, 1916. január 19. 12.; *Pesti Hírlap*, 1916. január 19. 7–8.

54 Az előadást gyorsírói jegyzet alapján a *Budapesti Szemlé*ben is megjelent. Lásd: MARCZALI 1916a.

55 TELEKI 1916.

56 *Az Est*, 1916. május 22. 5.

57 *Pesti Napló*, 1916. május 22. 3.

58 Például: MARCZALI 1916b; MARCZALI 1916c.

59 *Pester Lloyd*, 1916. szeptember 16. 2–3.; *Pester Lloyd*, 1916. december 24. 19. stb.

60 *Pesti Hírlap*, 1916. december 2. 10.

61 *Az Ujság*, 1916. június 7. 5–8.; *Az Ujság*, 1916. június 8. 3–5. stb.

augusztus 27-én bekövetkezett hadüzenete volt, amelyben a történész az áruláson túl nyílt okkupációs törekvést látott. A *Jogtudományi Közlöny* szeptember 17-i számában publikált *Románia hadüzenete* című írásában⁶² – ezért a politikai előzmények ismertetése, valamint az Olaszországgal való párhuzam és különbség felvázolása, illetve saját történelmi interpretációi bemutatása után – Marczali minden erejével az áruló Románia megbüntetésének jogosságát hangoztatta.

Az elhúzódtó retorzió, illetve a rendszeres felkérések arra készítették történészünket, hogy ezzel a kérdéssel tovább és mélyebben is foglalkozzon. Az első lehetőséget ismét egy hadi előadás tartására szóló felkérés biztosította. Az Erzsébet Népakadémia szervezésében a Trefort-kerti Gólyavárban október 8-án 6 órai kezdettel tartotta meg beszédét *Az első román hódítás Erdélyben* címmel.⁶³ Amint egy tudósításból ismert,⁶⁴ a történész, miképp azt korábban több esetben tette, ezúttal is a jól bevált sémák, a belső rend felbomlása és a politikai ellentét hangsúlyozásának fonalán keresztül interpretálta az eseményeket.

Úgy vélte, Erdély zavaros belpolitikai állapota Báthory Zsigmond lemondása és a Rudolf császárral kötött szövetség fölbontásának következtében jött létre, valamint a szabad székelyek elnyomása és jobbgyorsorba süllyesztése tették lehetővé Vitéz Mihály havasalföldi vajdának, hogy Erdélybe betörhessen és elfoglalja azt.

„Még 1599. június 26-án hűséget esküdött Báthory András fejedelemnek, aki őt hadiszerekkel ellátta és csapatokat is bocsátott rendelkezésére, hogy azokat a törökök ellen vezesse. Mihály azonban ügyes színleléssel mindvégig biztosságba ringatta Erdélyt, úgy hogy október 30-án átvezethette seregét a nem örzött bodzai szoroson, s nem sokkal utóbb Sellenberg és Nagyszében közt legyőzte a vitézül harcoló, de győzelmét fölhasználni nem tudó nemesi sereget. A császár nevében érkezett haderő legértékesebb része magyar volt, a szászok és székelyek viszont hozzáhajoltak s mihelyt ura lett Erdélynek, az is kívánt maradni, ahol szándéka szerint dinasztiát akart alapítani. Bár ez a törekvése kezdettől fogva ellenlétbe hozta Rudolfal, aki viszont nem léphetett föl mindjárt nyíltan ellene. Végül a zsarnoksága miatt az ellene fegyverező nemesség Basta császári vezérrel egyesült, és őt még 1600 szeptemberében legyőzte, majd kiűzte Erdélyből. Bár nemsokára visszatért ugyan, immáron mint Basta szövetségese az erdélyiek ellen, de az olasz tábornok sátrában megölette őt.”

Mihály csak egy évig zsarnokoskodott, de ez az idő elég volt ahhoz, hogy az erdélyi nemesség meglakoljon pártoskodásáért, megbízhatatlanságáért és önzéséért. Mihály tehát voltaképpen Báthory Zsigmond örökébe lépett, de ennek a birodalomnak középpontja akkor csak Erdély lehetett. Az oláhság gyülekezett ugyan köréje, de ő számba sem vette őket. Nemzetiségi iránya éppen nem volt vállalkozásának, inkább vallásos színezetről beszélhetünk, mint azt a muszkával való összekötése is mutatja. Uralma alatt – Marczali szerint – nem alkotott, csak rombolt, és hadai pusztításának rettenetes nyomait Erdély még soká sínylette. Föllépésének, történetének tanúsága a történész szerint az, hogy bár bár szomszédal szemben mindig résen kell lenni, s bármennyire elnyomottnak érzi is magát a nemzetnek valamely része, sérelmeinek orvoslását mégse várja külföldi segítségtől.

⁶² MARCZALI 1916d.

⁶³ *Az Est*, 1916. október 5. 10.; *Budapesti Hirlap*, 1916. október 10. 10. stb.

⁶⁴ *Budapesti Hirlap*, 1916. október 10. 10. és *Az Ujság*, 1916. október 10. 9. A főszövegben olvasható idézet a két tudósítás szintézise.

Az előadást nagy tetszéssel fogadta a hallgatóság, amit Marczali ezért tárcacikk formában összefoglalt és *Az Ujságban* is közzétett.⁶⁵ Románia történelme és háborús szerepvállalásának okai ezen túlmenően még hónapokig érdekelték őt, amiről egy látszólag elfogulatlan, valójában „kulturális fölényérzetéről tanúskodó”⁶⁶ kétrészes tanulmányt is készített a *Budapesti Szemle* számára *Románia* címmel.⁶⁷

IV.

A keleti ellenséges szomszédal való foglalkozás már-már kiáltott egy Erdélyben tartandó háborús előadásért, amelyre Marczalinak ismét csak novemberig kellett várnia.⁶⁸ A Kölcsey Egyesületben november 26-án tartott, *A világpolitika és világgazdaság* című hadi beszéd története az előző évi miskolci előadáshoz képest azért jóval árnyaltabb. Az országos sajtóban – például *Az Ujságban*, a *Budapesti Hírlapban*, a *Pesti Hírlapban*, a *Pesti Naplóban*, a *Népszavában* stb. – eddigi ismereteink szerint az esemény egyáltalán nem volt meghirdetve, ugyanakkor az Aradon kiadott hírlapok közül is kizárólag az *Aradi Ujság* jelezte „előre” az eseményt, de az is csak aznap, 26-án.⁶⁹

A szervezésről kevés információ áll rendelkezésre. A szűkszavú újsághírből mindössze annyi derül ki, hogy az expozéra az Egyesület tagjai – amennyiben az összes előadásra váltottak ún. jourjegyet, akkor – ingyen, míg mások 1 Korona⁷⁰ ellenében ülhetek be. Miskolctól eltérően az aradi Marczali-előadásra elővételben külön nem lehetett jegyet váltani,⁷¹ kizárólag aznap délután 4 órától, és csak a helyi Kultúrpalota jegypénztárában.⁷² A hírverés hiányából és a rosszul megszervezett jegyárusításból talán már lehet is következtetni a csúfos kudarcra, azonban a történet nem ennyire egyszerű.

Az előzmények tekintetében mindenképpen érdemes egy jelentést megemlíteni (*A Múzeumok és Könyvtárak Orsz. Főfelügyelősége hatáskörébe tartozó közgyűjtemények működése és fejlődése az 1916. évben*), amiből világosan kiderül, hogy a közművelődés helyzete Aradon ebben az időszakban, esetünkben Miskolchoz viszonyítva, jóval hányatottabb állapotokat tükrözött. Varjassy Árpád elnök 1915. december 29-én történt halála után az Egyesület elindult a lejtőn lefelé.⁷³ Arad város törvényhatósági bizottságának és a Kölcsey Egyesület közgyűlésének bizalmából az elnöki feladatokat a Közművelődési Intézetben és

⁶⁵ MARCZALI 1916e.

⁶⁶ BALÁZS 2017. 140.

⁶⁷ *Budapesti Szemle* 44. (1916):479. 161–177. és *Budapesti Szemle* 44. (1916):480. 354–383. A tanulmányról készült rövid ismertetést lásd: *Századok* 51. (1917):2–3. 190.

⁶⁸ A vidéki háborús délutánok sorozatai a régi szabadegyetemi (Népszerű Főiskola) ciklushoz igazodtak, vagyis általában október–novemberben vették kezdetüket és legkésőbb márciusig tartottak. Az egyetemi tanárok – köztük Marczali is – nagyobbrészt ebben, és nem a tavaszi ciklusban tartottak előadásokat.

⁶⁹ *Aradi Ujság*, 1916. november 26. 2. Az Országos Széchényi Könyvtár (OSZK) Mikrofilmolvasójában az eseményt érintő hetek sajtótermékeit áttekintve megállapítható, hogy a „nagy aradi lapok” közül az *Aradi Híradó* (FM3/1375), a *Függetlenség* (FM3/822), az *Arad és Vidéke* (FM3/1160), az *Aradi Tükör* (FM3/10041) és az *Aradi Közlöny* (FM3/655) sem számolt be az eseményről.

⁷⁰ Egy hadi beszédet többnyire ennyiért lehetett meghallgatni országszerte.

⁷¹ Miskolcon a Trillhaas-cukrászdában lehetett elővételben jegyet váltani. Lásd: *Miskolczi Napló*, 1915. november 27. 3.

⁷² *Aradi Ujság*, 1916. november 26. 2.

⁷³ *Muzeumi és Könyvtári Értesítő* 11. (1917):2–3. 143.

a Kölcsey Egyesületben Fényes Dezső vette át.⁷⁴ Ám hiába volt ő a Kultúrpalota igazgatója is, e neves címeken kívül lényegében semmilyen eszköz nem állt rendelkezésre munkája elvégzéséhez. Négy munkatársával ennek ellenére igyekeztek a háborús viszonyok között megfelelően helytállni, s az intézményrendszer jóhíret kelteni.⁷⁵ Ennek elérése érdekében próbálkoztak a máshol már igen sikeresen bizonyított háborús előadások rendezésével. Saját szervezésű háborús zsűrijaik programja végül a következőképp alakult: november 26-án Marczali Henrik előadása; december 3-án dr. Váradi Antal író, színiakadémiai ny. igazgató előadása *Arad régi színészéletéről*; ez alkalommal még Szendrei Mihály színiigazgató Váradi Antaltól konferáló előadást tartott, valamint Várnai Jenő színművész Váradinak a *Tanu* című költeményét szavalta el; december 10-én dr. Farkas Géza egyetemi magántanár előadása *Az emberi élet időtartamáról* vetített képekkel; végezetül december 16-án Zombory Andor főreáliskolai tanár *Korok és költők* című felolvasása. A ciklust tehát Marczali hadi beszéde indította, aki már hetekkel korábban készülni kezdett a jeles eseményre. Közlegő expozéja pedig nem kevesebbet ígért, mint a háborús történetírás addigi eredményeinek átfogó szintézisét.

November 25-én aztán el is indult Aradra a tudós, ahová az esti órákban érkezett meg. Az állomáson – az *Aradi Tükör* cikke szerint⁷⁶ – azonban nem a miskolcihoz hasonló fogadtatásra talált, hiszen az Egyesület elnöke és a konflis helyett itt mindösszesen egy 18 éves fiatalember (a könyvtár napidíjas tisztviselője) várta. A mit sem sejtő Marczali ezután „szállást vett”, majd a fiatalember társaságában vacsorázni indult. A vendéglőben azonban jött az újabb meglepetés, amikor kiderült, hogy Fényes Dezsőt helyettesítendő – aki fiatal házasságára hivatkozva mentette ki magát – a vacsoránál az egyesületi titkár csatlakozott a történészhez és kísérijéhez. Mivel Marczalinak egyeztetnie kellett az előadás részleteit, és mert feltehetően itt is szeretett volna gyorsíróat kérni, ezért másnap személyesen látogatta meg Fényest. A megbeszélés részletei sajnos nem ismertek, mindössze annyi bizonyos, hogy a délután öt órakor kezdődő beszédhez nemhogy gyorsíróat nem sikerült találni, de hallgatóság se nagyon akadt a kultúrpalota tágas dísztermében. Az *Aradi Tükör* munkatársának⁷⁷ elbeszélése szerint:

„a tátongó széksorok között gyöngye stratégiai érzékkel elhelyezett, markukba nevető diákok és alsó, középső és felső leánykák, akik számára az intim környezet igen mulatságos lehetett, mert alig győzték egymásnak dobálni a repülő postát. A felnőttek táborát két-három egyén képviselte és gondolatban jelen volt a Kölcsey-Egyesület egész vezetősége. Ilyen kellemetlen és megszegyenítő szituációk közé sodorták ezt a ragyogó nevű tudóst, aki kénytelen volt két órára kontemplált akadémikus előadását háromnegyed óra alatt befejezni, ha azt nem akarta, hogy annyira magára maradjon, mint a vendéglőben”.⁷⁸

⁷⁴ Fényes Dezső 1916. március 15-én vette át a Közművelődési Intézet igazgatói hivatalát és az 1916. április 16-án megtartott közgyűlésen választatott meg a Kölcsey Egyesület elnökévé. Lásd: *Muzeumi és Könyvtári Értesítő* 11. (1917):2–3. 143.

⁷⁵ *Muzeumi és Könyvtári Értesítő* 11. (1917):2–3. 143–145.

⁷⁶ *Aradi Tükör*, 1916. december 7. 8–9.

⁷⁷ A cikk feltehetően Marót Sándor tollából való.

⁷⁸ *Aradi Tükör*, 1916. december 7. 8–9.

Arról, hogy pontosan miről is beszélt Marczali e csúfosra sikeredett röpke negyven percben, mindösszesen a *Függetlenség* rövid összefoglalójából⁷⁹ alkothatunk képet. E szerint az évezredek folyamán a hatalom súlypontja előbb fokozatosan keletről nyugatra tolodott Perzsiától az Atlanti-óceánig, utóbb délről északra Spanyol- és Franciaország fölé Anglia, Olaszország és Ausztria fölé a Német Birodalom, Török- és Lengyelország fölé pedig Oroszország emelkedett. A politikai hatalom azonban nem gazdagság is egyben, mert a gazdagság általában a politikai célok elérésének következménye, esetleg előzménye, amennyiben az a politikai célok teljes hiánya (vagyis, amikor az emberi energiát nem kötik le hatalmi törekvések). Emaz általános történelmi szabály alól azonban kivételek is akadnak. Ilyen kivétel egyfelől Japán, amely a haladás irányával ellentétesen, keleten emelkedett nagyhatalommá, másfelől a Német Birodalom, amelynek gazdasági fejlődése lépést tart politikai hatalma terjeszkedésével.

A földrajzi elhelyezkedés tehát egyáltalán nem kényszerítő erő. Ebből nekünk, magyaroknak is le kell vonni a megfelelő tanulságot, mégpedig Marczali szerint azt, hogy abban a gazdasági versenyben, amely a háborút követi majd, a bennünk szunnyadó energiát kell felébreszteniünk és minden téren kifejteniünk, akként, ahogy azt Széchenyi programba foglalta. Kossuth és Deák céljai ugyanis már megvalósultak, de Széchenyivel még mindig adósok vagyunk. Az elvégzendő munka alapjául pedig azt kell tekinteni a háború után, amit ő minden hatalom alapjául fogadott: a *kiművelt emberfőt*.

Akár a hírverés hiánya, akár a városvezetés Fényes Dezsővel szembeni érdekellentéte, esetleg az érdektelenség, hovatovább akármi más oka is volt a hallgatóság távolmaradásának, hadi beszéde ilyenén fogadtatása nagyon lehangolta Marczalit, aki az előadás után vizsgálatul még megpróbált kapcsolatba lépni a helyben élő korábbi diákjaival – sikertelenül. Csalódástól övezve 27-én, hétfőn még besétálta Aradot, aztán a hatórás vonattal elhagyta az erdélyi várost.⁸⁰

Elutazása előtt az *Aradi Közlöny* munkatársának még sikerült szóra bírni a neves tanárt, aki a felkérést kihasználva megüzente kelletlen véleményét a város közönségének: „*Sok helyen jártam már – nyilatkozta Marczali –, egynémely külföldi világvárosban is, de ilyen rideg fogadtatásban nem volt még részem...*”⁸¹ Persze ezt a mondatot a háború közepén nem hozhatta le az egyik legolvasottabb helyi lap, épp ellenkezőleg: az eseményt mint teltházas sikert mutatták be.⁸² Az mindenestre sokat elmond a helyi viszonyokról, hogy a tudósításban az előadásról (szervezés, fogadtatás, résztvevők stb.) vagy annak tartalmáról semmit nem írtak, helyette a lengyel kérdésre terelve a szót, közölték Marczalinak Sir George Trevelyan angol miniszterrel egy háború előtti beszélgetését. Így aztán a kifakadás csak napokkal később, amikor már alig volt hírértéke a történeteknek, december 7-én jelent meg a már idézett *Aradi Tükör*ben.⁸³ Nem tudni, hogy a történetek és a hetilap további támadásai⁸⁴ mennyiben befolyásolták Fényes Dezső lelkiállapotát, aki néhány hónap múlva, 1917 júliusában a Kultúrpalota erkélyéről leugorva öngyilkosságot követett el.⁸⁵

⁷⁹ *Függetlenség*, 1916. november 28. 4.

⁸⁰ *Aradi Tükör*, 1916. december 7. 9.

⁸¹ *Aradi Tükör*, 1916. december 7. 9.

⁸² *Aradi Közlöny*, 1916. november 28. 5.

⁸³ *Aradi Tükör*, 1916. december 7. 7–9.

⁸⁴ Például lásd: Üzenet a Kölcsey-Egyesület választmányának. *Aradi Tükör*, 1916. december 23. 14–17.

⁸⁵ *Az Est*, 1917. július 17. 7.

Kevésbé ismert, de az *önálló Lengyel királyság-kép* mellett Marczali *aradi programját* is teljesen kidolgozta végül, amelyet ugyancsak *Világpolitika és világgazdaság* címen 1918 májusában jelentetett meg. A korabeli sajtóban történetfilozófiai mesterműnek kikiáltott⁸⁶ kötet hatása azért már megosztó volt.⁸⁷

V.

Visszakanyarodva 1916-hoz, a Románia elleni kis háború mellett a másik fontos esemény, amely a történész orientációit még lekötötte, Ferenc József halála volt, akiről többször, több helyen is megemlékezett.⁸⁸ Mindegyik írásában az elhunyt uralkodó érdemeit dicsérte, aki egész életében a kötelességteljesítés rabja volt. Cikkei mindegyikében megjelent továbbá az 1848/49-es események újraértelmezése, valamint a népei felvirágoztatásáért tenni szándékozó bölcs király alakja, akit Marczali egyenesen Zsigmondhoz hasonlított.

Az év végén Kmety Károly és Timon Ákos mellett még nyilatkozott IV. Károly király nevének története kapcsán a *Budapesti Hirlapnak*,⁸⁹ valamint *Die Entwicklung des ungarischen Königtums* című cikkében összegezte a magyar királyság fejlődését Árpádtól a világháború időszakáig.⁹⁰

Az 1917-es háborús év az előzőhöz hasonló munkakedvben érte a professzort, aki január 19-én az Iparművészeti Múzeumban, a Műbarátok Köre téli háborús előadásciklusa keretében tartott felolvasást *A jövő történetírás feladata* címmel,⁹¹ amelyben a világháború történettudományi feldolgozásával kapcsolatos módszertani problémák megvitatására vállalkozott. Ámbár az expoé április folyamán nyomtatásban megjelent változatának⁹² fogadtatása már alul maradt az 1914–15-ös nagy szónoklatokéhoz képest, szakmai körökben azonban igen nagyra értékelték. Marczali már-már fenomenológiai mélységű gondolatainak letisztultságát például nem kisebb filozófuszemélyiség, mint Fogarasi Béla mutatta be a *Történelmi Szemlében*.⁹³ De a legkülönbözőbb hadi pódiumokon tartott beszédek írásban megjelent változatai közül egyrészt még említést érdemel a *Történelmi visszapillantás azokra az eszmékre és intézkedésekre, amelyek nagy néppusztulások után a népesség rekonstrukciója céljából felmerültek* című munka,⁹⁴ amelyben a világháború következtében bekövetkezett népességfogyásra kívánt érdemben reagálni a történettudós.⁹⁵ Másrészt nem kevésbé fontos a Turáni Társaság március 30-i előadásciklusa keretében elmondott, *A magyar őstörténet forrásainak historiográfiájáról* szóló beszéde,⁹⁶ amelynek lejegyzett változata⁹⁷ visszakanyarodást mutat az 1915-ös háborús év retorikája felé. Abban a magyar nép történelmileg igazolható egyéniségére, valamint kulturális és erkölcsi fejlettségére kívánta

86 *Pesti Napló*, 1918. szeptember 17. 7–8. A kritikát vö. *Magyar Figyelő* 8. (1918):2. 294–296.

87 A kötet bírálatát lásd: BOROSS 1918.

88 MARCZALI 1916f; MARCZALI 1916g; MARCZALI 1916h.

89 Károly király neve. *Budapesti Hirlap*, 1916. november 24. 6.

90 *Die Entwicklung des ungarischen Königtums*. *Pester Lloyd*, 1916. december 30. 2–4.

91 *Budapesti Hirlap*, 1917. január 4. 12.; *Pesti Napló*, 1917. január 20. 12.

92 MARCZALI 1917a.

93 FOGARASI 1918. 133.

94 MARCZALI 1917b.

95 A beszéd a Nemzetvédő Szövetség április 13-i ülésén hangzott el.

96 *Budapesti Hirlap*, 1917. április 1. 9.

97 MARCZALI 1917c.

felhívni hallgatósága figyelmét, továbbá kiemelte a törökökkel és bolgárokkal kötött érdekszövetség ápolásának fontosságát.

A hadi expozék mellett Marczali 1917-ben ugyancsak több cikket írt a *Pesti Naplóba*⁹⁸ és a *Pester Lloyd*-ba⁹⁹ (utóbbi különnyomatban közölte *Die Entwicklung des ungarischen Königtums* című cikke tanulmányváltozatát), valamint megjelent egy hosszabb flekkje a *Vasárnapi Ujság* hasábjain¹⁰⁰ is. E mellett három tanulmányát a *Magyar Figyelő* közölte abban az évben. Ezek közül *Az orosz forradalom* című munkája¹⁰¹ tekinthető a legfontosabbnak, amelyben a cári uralom bukásának előzményeit és körülményeit tárgyalta politikai, gazdasági és társadalmi szempontból. Az eseményről még márciusban a *Pesti Napló* munkatársának is nyilatkozott,¹⁰² és nem kendőzte véleményét. Az első konzekvencia, amit Marczali levont az eseményből, hogy azt Anglia idézte elő azért, hogy a különbékére hajló kormányt és dinasztiát megbuktassa. Másodszor, a forradalom vezetője Pavel Miljukov, aki valószínűleg egy esetleges polgárháborúban – a proletariátust céljaihoz felhasználva – győzni fog. Azt pedig, hogy Oroszországban ténylegesen felállítanak a köztársaságot, Marczali mesebeli ábrándnak tartotta. Mindenesetre úgy látta, hogy bárhogy alakul, az ország nem harcképtelen, sőt, továbbra is félelmetes ellenfél. Ebben a forradalomban tehát csakis a fegyverek szava dönt, s az fog végül diadalmaskodni, aki „a fegyvert a kezében tartja”.¹⁰³

VI.

Az oroszországi események a történetíró figyelmét tehát ismét a külpolitika felé irányították, amit az év végén ezúttal a bajai liceális szövetség is hasznosíthatott, akik saját 1917/18-as háborús előadásciklusuk első előadójának Marczali Henriket hívták meg. A történészprofesszor harmadik, egyben utolsó vidéki látogatásának helyszíne így Baja lett, ahol *Külső politikánk a kiegyezés óta* címmel tartott előadást.¹⁰⁴

A szabadliceális egylet, amely Kürti Menyhért vezetésével Baján igen nagy szerepet játszott a társadalom organizációjának megteremtésében, november 24-én véglegesítette háborús előadásai programját, amiből kitűnik, hogy Aradhoz hasonlóan ők is Marczali Henrikkel szerették volna eladni, ha nem is a teljes ciklust, de a decemberi előadásokat mindenképp.¹⁰⁵ Erre nagy szükségük is volt, ugyanis a többi meghívott, Kun Imre (a szervezésben is része volt), Ács Jenő és Saád Henrik beszédei már épp csak érintették a háborút.

⁹⁸ *Pesti Napló*, 1917. február 11. 3–4.; *Pesti Napló*, 1917. május 5. 3–4.; *Pesti Napló*, 1917. augusztus 18. 7–8. stb.

⁹⁹ *Pester Lloyd*, 1917. február 26. 1–2.; *Pester Lloyd*, 1917. június 17. 3–4.; *Pester Lloyd*, 1917. július 21. 1–3. stb.

¹⁰⁰ *Vasárnapi Ujság*, 1917. augusztus 19. 528–529.

¹⁰¹ MARCZALI 1917d.

¹⁰² *Pesti Napló*, 1917. március 24. 4.

¹⁰³ *Pesti Napló*, 1917. március 24. 4.

¹⁰⁴ *Pesti Napló*, 1917. november 24. 7.

¹⁰⁵ A programot lásd: *Bajai Független Ujság*, 1917. november 28. 2. Az OSZK Mikrofilmolvasóban az eseményt érintő heteket végignézve kiderül, hogy a helyi lapok közül a *Bácsmezei Napló* (FM3/891), és a *Délvidék – Bácskai Napló* (FM3/940) egyáltalán nem foglalkozott az eseménnyel.

A történész örömmel tett eleget a felkérésnek, így 24-én, szombat este már Baján találjuk őt.¹⁰⁶ Ellentétben Miskolccal és Araddal, a bajai tartózkodásról és háborús előadása szervezése részleteiről – eddigi ismereteink szerint – itt nem maradt fenn semmilyen forrás. Amint a *Bajai Független Ujság* beszámolója alapján tudni lehet, 25-én, vasárnap délután nagyszámú közönség gyűlt össze azért, hogy hallgassák a budapesti professzort.¹⁰⁷

Vélhetően az Aradon történetekből okulva, illetőleg kapcsolatait felhasználva Marczali ezúttal nem kért gyorsíró, hanem előadása összefoglalását saját maga készítette el előre, hogy aztán tárcacikk formájában *Külpolitikánk a kiegyezés óta* címmel a *Bajai Hírlapban* – feltehetően honorárium ellenében – megjelentethesse azt.¹⁰⁸ A tárcából és a *Bajai Független Ujság* beszámolójából egész pontos képet kaphatunk az elhangzottakról.

Marczali korábbi külpolitikai témájú előadásai tanulságát levonva, ezúttal hozzávetőleg ott kezdte fejtegetéseit, ahol az 1915-ös *Külpolitikánk történeti alapon* című beszédében abbahagyta, vagyis 1848 eseményei fejtegetésénél.

A történészprofesszor szerint a magyar forradalmat ugyan még képes volt leverni a Szent Szövetség, nem sokkal később azonban Ausztria a krími háborúban előbb végleg elidegenítette magától az oroszokat, majd a német hegemonia kérdésében a poroszokat is. Időközben francia és olasz szövetségeseitől is elidegenült, ami az olasz birtokok elvesztéséhez vezetett. A Habsburgok nagyhatalmi politikája tehát megbukott, ezért a birodalom megszilárdítása érdekében új alapokat kellett keresniük. Magyarországon időközben szintén megbukott a forradalmi politika. Az emigráció erőltette dunai konföderáció terve, amely Marczali szerint – aki igen óvatosan fogalmazott – tulajdonképpen megalázó volt Magyarországra nézve, nem felelt meg sem a nemzet történeti ideáljának, sem az életérdeknek. Ausztria és Magyarország 1867-ben tehát egymásra talált.

Magyar részről a kiegyezést 1871-ben aztán egyfelől a német egység kikiáltása, másfelől a cseh korona közjogának elvi elismerése fenyegette; a magyar kormány sikeres külpolitikai lépései eredménye, hogy a dualizusból nem lett trializmus. Idősebb Andrássy Gyula külügyminisztersége idején a külpolitika irányát azután a Berlinhez és Moszkvához való közeledés jellemezte. Utóbbival a jó viszony annak balkáni igényei miatt romlott meg, amit végül a berlini kongresszus tisztázott. Andrássy újabb sikere, hogy felújította Bismarckkal az oroszok elleni szövetséget, amihez azután csatlakozott Szerbia, Románia és Olaszország. Az események hatására Oroszország és Franciaország közeledett egymáshoz, mígnem 1892-ben szövetségre léptek. Anglia csak később csatlakozott hozzájuk, miután Edward angol király sikertelenül közeledett a Monarchiához.

A történettudós a legnagyobb hibát abban látta, hogy sem Bismarcknak, sem Andrássynak nem akadtak kellőképpen higgadt követői, így a két birodalom jobbára csak kullogott a körülöttük zajló események után, amire magyar vonatkozásban Marczali hosszasan sorolta a példákat. És a sorozatos diplomáciai kudarcok végül a világháború előzményei lettek. A magyar külpolitika egyedül a németekkel való szövetség fenntartásában nem hibázott, amely ezáltal szilárd alapja lett minden további taktikának. Ez a szövetség, ha nem is lelkesedést, de megnyugvást keltő. Magyarország és a birodalom érdekében a dinasztia áldozatot hozott, amikor Ferenc József a poroszokkal, majd az olaszokkal szövetekezett. A porosz szövetség azonban nem volt hiábavaló, mert amint a háború azt bebizo-

¹⁰⁶ *Bajai Hírlap*, 1917. november 22. 2.

¹⁰⁷ *Bajai Független Ujság*, 1917. november 27. 2.

¹⁰⁸ MARCZALI 1917e.

nyitotta, a német megbízható és hatalmas bajtárs. Ennek ellenére Marczali mégis Kossuth mondásának megfogadására biztatott, hogy a saját életerőnkben bízunk és ne mások támogatásában.

A hadi beszéd illetően befejezése már érzékelhetővé teszi az előadó távolodását a hivatalos propagandától, és teret biztosított a kibontakozó kritika számára, ugyanakkor tévedés lenne abban a pacifizmus jeleit keresni.

VII.

Tudósunk az elkövetkező egy évben immár a közelgő vereség egyre biztosabb tudatában igyekezett búcsút inteni propagandisztikus nézetei egyike-másikának, így írásai ismét objektívebb és kevésbé militáns jelleget öltöttek. Amint *A béke eshetőségei* című nyilatkozatából¹⁰⁹ kiderül, nem is annyira a vereség gondolata, mint inkább az azt követő felfordulás eshetősége aggasztotta őt, mert az események alakulásában a nemzetközi proletariátus további erősödését látta. A legfontosabb váltás azonban az Angliával kapcsolatos interpretációkban történt, 1918 tavaszától ugyanis ismét valósabb képet alkotott az angolokról – legalábbis az 1915–16-os nyilatkozataihoz képest. Az elkövetkező két év eseményei közül a háború vége, Tisza meggyilkolása, a Tanácsköztársaság időszaka, Trianon stb. azonban mindinkább arról győzték meg Marczalit, hogy figyelmét 1920 után ismét évekre a világháború előzményeinek kutatására, valamint Tisza István és Ferenc József háborús felelőségének megcáfolására fordítsa.

Visszakanyarodva az 1914–1917 közötti időszak három vidéken tartott előadásához, kijelenthető, hogy a történettudós életében azok jóval többet jelentettek egy kis kirándulásnál, ha még visszaemlékezéseiben is említést tett róluk. A külsőségeket tekintve ne feledjük, hogy Miskolcon és Baján úgy ünnepelték a történészprofesszort, amiben korábban, a háború előtt nem volt része. Ez persze nem csoda, hiszen mindkét város értelmisége életében ritka és meghatározó eseménynek számított egy „nemzetközileg elismert történelemtudós” látogatása – a helyi sajtó ezt a tényt valamilyen formában mindig hangsúlyozta. Továbbá, az Aradon történeteket nem számítva (ami alapjában megváltoztatta a városról alkotott képét), rendszerint százak hallgatták, és előadásai lejegyzett változatai ezekhez jutottak el, amivel már a készülődés pillanatában tisztában volt, így ezen beszédei minőségben nem maradtak el a fővárosban tartottaktól, sőt, többet felül is múltak – jelentőségük a hátország mobilizálása, illetve a front moráljának fenntartása tekintetében ezért rendkívül jelentős. Mindezek mellett a vidéki hadi beszédek más szempontból is fontosak. A lengyel kérdés rendezésének pillanatnyi aktualitása kapcsán elmondott *Lengyelország* című expozé megállapításai nemcsak 1918-ig,¹¹⁰ hanem utána is meghatározóak maradtak gondolkozásában. A *Világpolitika és világgazdaság* történelemfilozófiai összefüggéseinek vizsgálata kijelölte a harcoló felek történelmi szerepét, megfogalmazta saját „örök béke”-koncepcióját, hovatovább Magyarország mint szellemi nagyhatalom víziójával egy olyan *kulturális küldetésstudatot* teremtett meg, amit Klebelsberg Kunó és Hóman Bálint is akceptáltak, és a háború után kultuszminiszterként – persze már saját köntösbe bújtatva – terjesztettek. A Baján elmondott gondolatok hatástörténete ennél is messzebbre vezet.

¹⁰⁹ *Az Ujság*, 1918. május 13. 3.

¹¹⁰ Például: *Pesti Hirlap*, 1917. május 9. 6.

Abban nem kevesebb, mint a magyar–osztrák, magyar–német stb. viszonyrendszer revíziója és messzemenő ártértékelése kezdődött meg a történettudósnál.

Marczali Henrik életművének kutatása szempontjából még mindig tartja magát az a Tóth Zoltán 1946-os nekrológjára visszavezethető paradigma, hogy a tudós 1910 után nem alkotott jelentős műveket.¹¹¹ Ahhoz, hogy ez az állítás végre megdőlhessen, föl kell kutatni és meg kell ismerni az időszak műveit. Annyi mindenesetre már bizonyos, hogy a vidék szerepét közel sem lehet alábecsülni sem a háborús tematika vonatkozásában, sem az elkövetkező évtizedek alkotói periódusában, amelyek kutatása Marczali Henrik háborús nézeteihez hasonlóan jószérivel még kezdetét sem vette.

FORRÁSOK

ELTE EL VIII.I.8/a. Eötvös Lóránd Tudományegyetem Egyetemi Levéltár, Bölcsészettudományi Kar, Tanácsülési jegyzőkönyvek
Tanrend 1914/15. *A Budapesti Királyi Magyar Tudományegyetem Tanrendje 1914/15.* Budapest, 1914.

Akadémiai Értesítő, 1915.

Aradi Hiradó, 1916.

Aradi Közlöny, 1916.

Aradi Tükör, 1916.

Aradi Ujság, 1916.

Az Est, 1916–1917.

Az Ujság, 1914–1916, 1918.

Bajai Független Ujság, 1917.

Bajai Hirlap, 1917.

Bácsmegyei Napló, 1917.

Bácskai Napló, 1917.

Budapesti Hirlap, 1915–1917.

Budapesti Szemle, 1914–1917.

Függetlenség, 1916.

Magyar Figyelő, 1914–1918.

Miskolczi Estilap, 1915.

Miskolczi Napló, 1915.

Muzeumi és Könyvtári Értesítő, 1917.

¹¹¹ TÓTH 1947. 27.

Népszava, 1915.

Pester Lloyd, 1915–1917.

Pesti Hirlap, 1914–1917.

Pesti Napló, 1914–1918.

Századok, 1914–1917.

Vasárnapi Ujság, 1917.

IRODALOM

- BALÁZS 2016 BALÁZS Eszter: A magyar társadalom önmozgósítása az első világháború elején: a budapesti háborús előadássorozatok és a „háború kultúrái”. In: *Propaganda – politika, hétköznapi és magas kultúra, művészet és média a Nagy Háborúban*. Szerk. ifj. BERTÉNYI Iván – BOKA László – KATONA Anikó. Budapest, 2016. 143–165.
- BALÁZS 2017 BALÁZS ESZTER: Szellemi remobilizáció Magyarországon az 1916-os erdélyi román támadást követően. In: *1916 – A fordulat éve? Tanulmányok a Nagy Háborúról*. Szerk. EGRY Gábor – KABA Eszter. Budapest, 2017. 109–155.
- BALOGH 1916 BALOGH Bertalan: Milyen legyen kultúrpolitikánk a háború után? In: *Szóval s tollal a hazáért. A Miskolczi Közművelődési Egyesület munkássága a világháború alatt*. Szerk. KOSZTOLÁNYI Zoltán. Miskolcz, 1916. 5–10.
- BOROSS 1918 BOROSS László: Marczali Henrik: Világpolitika és világgazdaság. *Nyugat* 11. (1918):15. (<http://epa.oszk.hu/00000/00022/00251/07503.htm>) [2020.02.26.]
- DÉNES 2018 DÉNES Iván Zoltán: Az igazolási eljárástól a nyugdíjazásig. Marczali Henrik eltávolítása az egyetemről (1919–1924). *Századok* 151. (2018):6. 1333–1362.
- FOGARASI 1918 FOGARASI Béla: Elmélet. *Történelmi Szemle* 7. (1918) 133–134.
- HEVESI – POLNAY – PATAI 1916 *A Magyar Zsidó Hadi Archivum Almanachja*. Szerk. HEVESI Simon – POLNAY Jenő – PATAI József. Budapest, 1916.
- KOSZTOLÁNYI 1916 *Szóval s tollal a hazáért. A Miskolczi Közművelődési Egyesület munkássága a világháború alatt*. Szerk. KOSZTOLÁNYI Zoltán. Miskolcz, 1916.
- MARCZALI 1914a MARCZALI Henrik: A világháború történeti megvilágításban. *Budapesti Szemle* 42. (1914):456. 379–396.
- MARCZALI 1914b MARCZALI Henrik: Nándorfehérvárról. *Vasárnapi Ujság*, 1914. december 13. 926.
- MARCZALI 1914c MARCZALI Henrik: Vor Belgrad. 1788–1789. *Pester Lloyd*, 1914. október 16. 1–2.

- MARCZALI 1915a MARCZALI Henrik: A hadsereg élelmezése az 1788–90-iki háborúban. *Századok* 49. (1915):1–2. 1–33.
- MARCZALI 1915b MARCZALI Henrik: A tengeri háború és az amerikai Egyesült Államok. *Magyar Figyelő* 5. (1915):3. 81–105.
- MARCZALI 1915c MARCZALI Henrik: *Italicae Res. Budapesti Szemle* 43. (1915):463. 1–20. [Könyvformában: *Italicae Res.* Budapest, 1915.]
- MARCZALI 1915d MARCZALI Henrik: *Külpolitikánk történeti alapon.* Budapest, 1915.
- MARCZALI 1915e MARCZALI Henrik: A *pragmatica sanctio* új megvilágításban. *Budapesti Szemle* 43. (1915):463. 190–200.
- MARCZALI 1915f MARCZALI Henrik: A Botond-monda történeti kapcsolatai. *Akadémiai Értesítő* 1916. 27. köt. 90–100.
- MARCZALI 1916a MARCZALI Henrik: *Cultur-politikánkhoz. A világháború hatása a földrajz és történet oktatására.* *Budapesti Szemle* 44. (1916):473. 229–247.
- MARCZALI 1916b MARCZALI Henrik: Görgői Artur 1818–1916. *Budapesti Szemle* 44. (1916):474. 321–324.
- MARCZALI 1916c MARCZALI Henrik: Artur Görgey. *Pester Lloyd*, 1916. június 2. 2–7.
- MARCZALI 1916d MARCZALI Henrik: Románia hadüzenete. *Jogtudományi Közlöny* 50. (1916):38. 325–327.
- MARCZALI 1916e MARCZALI Henrik: Az első román hódítás Erdélyben. *Az Ujság*, 1916. október 13. 3–6.
- MARCZALI 1916f MARCZALI Henrik: I. Ferencz József. *Vasárnapi Ujság*, 1916. november 26. 758.
- MARCZALI 1916g MARCZALI Henrik: I. Ferencz József. *Uránia-Népszerű tudományos folyóirat* 17. (1916):12. 338–339.
- MARCZALI 1916h MARCZALI Henrik: Franz Josef I. König von Ungarn. *Pester Lloyd*, 1916. november 22. 3–6.
- MARCZALI 1917a MARCZALI Henrik: A jövő történetírás feladta. *Turán* 2. (1917):3. 121–132.
- MARCZALI 1917b MARCZALI Henrik: *Történelmi visszapillantás azokra az eszmékre és intézkedésekre, a melyek nagy néppusztulások után a népesség rekonstrukciója céljából felmerültek.* Budapest, 1917.
- MARCZALI 1917c MARCZALI Henrik: A magyar östörténet forrásainak historiográfiája. *Turán* 2. (1917):6–7. 257–267.
- MARCZALI 1917d MARCZALI Henrik: Az orosz forradalom. *Magyar Figyelő* 7. (1917):2. 217–239.
- MARCZALI 1917e MARCZALI Henrik: *Külpolitikánk a kiegyezés óta.* *Bajai Hirlap*, 1917. november 29. 1–3.

- MARCZALI 1931a MARCZALI Henrik: Emlékeim. Háborús világ. I. közlemény, *Nyugat* 23. (1931):16. (<http://epa.oszk.hu/00000/00022/00520/16247.htm#jegyz1>) [2018.12.13.]
- MARCZALI 1931b MARCZALI Henrik: Emlékeim. Háborús világ. II. közlemény, *Nyugat* 23. (1931):17. (<http://epa.oszk.hu/00000/00022/00521/16282.htm>) [2018.12.13.]
- TELEKI 1916 TELEKI Pál: Marczali Henrik kulturpolitikai gondolataihoz. *Századok* 50. (1916):7–8. 551–552.
- TÓTH 1947 TÓTH Zoltán: Marczali Henrik l. tag emlékezete. In: *A MTA elhunyt tagjai fölött tartott emlékbeszédek*. 24. kötet: 1943–1947, 9. szám. Budapest, 1947. 3–30.
- TURBUCZ 2016a TURBUCZ Péter: Háborús előadások szervezése Magyarországon 1914-ben. Történeti vázlat. *Jel-Kép* 5. (2016):1. 81–96.
- TURBUCZ 2016b TURBUCZ Péter: Az Országos Hadsegélyező Bizottság szerepe a honi propagandában 1914–15-ben, különös tekintettel a bizottság által rendezett előadásokra. In: *Az első világháború információtörténetéhez*. Szerk. Z. KARVALICS László. Budapest, 2016. 208–247.
- VÖRÖSVÁRY 1915 *Inter arma. A Szabad Lyceum, az Erzsébet Népakadémia és az Országos Közegészségi Egyesület által 1914/15-ben Budapesten rendezett háborús tárgyú előadások gyűjteménye*. Sajtó alá rendezte: VÖRÖSVÁRY Ferenc. Budapest, 1915.

**Henrik Marczali's views on World War I based on his provincial
military speeches, war writings and the press (1914–1918)**

by Péter Turbucz

(Summary)

The wartime participation of the Austro-Hungarian Empire's intellectuals was a largely unknown research field up until about the centenary of World War I. Historians only in past few years started to look into the views on the ongoing war of thinkers such as Albert Berzeviczy, Zsolt Beöthy, Hugó Ignóty, Bernát Alexander and their contemporaries. This study wishes to further contribute to the elimination of this lack of information by outlining one of Hungary's most renowned historian's, Henrik Marczali's views on the war. It also maps out and demonstrates in detail the lectures he presented around the country, in Miskolc, Arad, and Baja, as well as their local and countrywide reception.